

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՃԵԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳԵՂՈՒԹԸ ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳՈՒՄ *

1788 թվականին, Պետերբուրգում, իսկապառա Սաֆարովալի «Այբբենարան», Բառարան և Բարոյախոսական որոշ օրենքների իմացության բանալի» գիրքը՝ ռուսերեն լեզուն սովորել ցանկացողների համար: Այդ գիրքը քիչ է գրավել բանասերների ուշադրությունը, չնայած որ շատ արժանիքներ ունի և արժանի է բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Հեղինակը սկզբից բերում է հայերեն և ռուսերեն տառերը, հետո խոսում է նրանց փոխադարձ համապատասխանության մասին: Ապա բառարանն է: Արտասանությունը ճիշտ արտահայտելու նպատակով հեղինակը օգտագործում է հայկական տառերով ռուսերեն բառեր և ռուսական տառերով հայերեն բառեր գրելու մեթոդը: Բառարանի 3-րդ մասում զետեղված են խոսակցական լեզուն սովորելու նպատակով կազմած վարժությունները: 4-րդ մասում քրիստոնեական բարոյականության սկզբունքներն են շարադրված և հարց ու պատասխանի ձևով տեղեկություններ են տրվում տարվա եղանակների, աշխարհամասերի մասին և այլն:

Այդ դասագիրքը կազմելիս՝ հեղինակը բարի նպատակ է հետապնդել, այն է՝ նպաստել իր ժողովրդի վերածննդին: Այդ գիրքը իր ժամանակին հսկայական նշանակություն է ունեցել՝ հայ բնակչության մեջ ռուսաց լեզվի ժողովրդականացման գործում:

Հեղինակի կենսագրության վերաբերյալ ընդարձակ տեղեկություններ չկան: Ծնթադրարար կարելի է ասել, որ նա ծնվել է 1755—1760 թվականներին Աստրախանում: Բավականին լավ էր տիրապետում հայերեն և ռուսերեն լեզուներին: Ռուսերենը սովորել է Պետերբուրգում, կարելի է ենթադրել, որ

նա եղել է հայ հարուստ առևտրական և արդյունաբերող Մովսես Սաֆարովի դուստրը:

Մովսես Սաֆարովը, ինչպես պատմում է մանրամասն Աշոտ Հովհաննիսյանը իր «Հովսեփ էմին» գրքում (Երևան, 1945 թ.) հայկական մարզի ազատագրման և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայոց անկախ պետության վերականգնման նախագծի հեղինակն էր:

Սաֆարովը իրանցի էր: Հետո տեղափոխվել էր Ռուսաստան և բնակություն հաստատել Աստրախանում, որտեղ զբաղվում էր շերամապահությամբ: Նա 60-ական թվականների հայ նշանավոր և հարուստ արդյունաբերողներից էր, որոնց գործունեությունը խրախուսվում էր ռուսական կառավարության կողմից: Դժվար է ստույգ ասել, թե երբ է նա տեղափոխվել Պետերբուրգ, բայց հայտնի է, որ 80-ական թվականներին արդեն այնտեղ էր: Նրա անունը հիշատակված է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղյուսյանցի 1781 թվականին կազմած Պետերբուրգի նշանավոր հայերի ցուցակում, ուր հիշատակված են նաև հայ քահանա Հովհաննես Շերիստանովը, ոսկերիչ Իվան Լազարևը, իշխան Միքայել Նազարովը, Յուդեաշի Յակուբը, Մակար Մանիշարովը և մետաքսի գործարանների տեր Գրիգոր Կամպանովը:

Ահա այն հայրենասիրական միջավայրը, որից դուրս է եկել Կլեոպատրա Սաֆարովան, «լուսավորական դար»-ի գաղափարներով ոգեշնչված:

Կենսագրական բավարար տեղեկություններ չկան նաև ԺԸ դարի պետերբուրգյան մեկ ուրիշ հայ հեղինակի՝ Վառլամ Վազանովի (Վահանյան) մասին: Ո՞վ էր արդյոք այդ համեստ հեղինակը, որը բախտի բերմամբ ընկած էր Պետերբուրգ և եռանդով ու ջանասիրությամբ զբաղվում էր հայ ժողովրդի պատմության տարածմամբ: Չկան տեղեկություններ նաև նրա գրական գործունեու-

* Քաղված Կ. Գրիգորյանի ռուսերեն համանուն աշխատությունից:— Ծարուսակված ամսագրի 1959 թվականի Բ—Բ N-ից:

թյան վերաբերյալ: Բայց բոլոր գրավոր աղբյուրներում նրա անունը հիշատակվում է իբրև Հայաստանի մասին առաջին գրքերի ռուսերեն թարգմանությունների հեղինակի: Վերջին տարիներին Աշոտ Հովհաննիսյանի կողմից հրատարակված փաստաթղթերից («Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումները ԺԸ դարի 80-ական թվականներին», Երևան, 1947 թ., էջ 255—273) պարզվում է, որ 1784 թվականին Վառլամ Վազանովը եղել է ռուսական հեծյալ գնդի հրամանատար: Նրա անունը, իբրև թարգմանիչ, հիշվում է հայ մելիքների պաշտոնական բոլոր նամակների վերջում: 1786 թվականին Վառլամ Վազանովը արդեն հաստատվել և մշտապես ապրում էր Պետերբուրգում:

Վազանովի փոքր, 27 էջանոց «Ողբ Հայաստանի մասին» գիրքը այլ բան չէ, եթե ոչ ռուսերեն թարգմանությունը Մովսես Խորենացու ծանոթ «Ողբ»-ի:

Պատահական չէր 1786 թվականին Պետերբուրգում խորենացու «Հայոց պատմության» հրատարակումը, քանի որ այդտեղ պատմվում է հայոց Արշակունիների թագավորության անկման մասին՝ 428 թվականին: Այդ թեման անմիջականորեն կապվում էր ԺԸ դարի վերջերի Ռուսաստանի քաղաքական կյանքի իրադարձությունների հետ: Դրա հետ միասին այդ թեման արտահայտում էր ԺԸ դարի 80-ական թվականների հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչների գաղափարներն ու տրամադրությունները: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ռուս մայրաքաղաքում իշխան Պոտյոմկինի և Սուվորովի անմիջական մասնակցությամբ մշակվում էին հայոց թագավորության վերականգնման նախագծերը: Դժվար չէ երևակայել, թե ինչպես են հնչել այն ժամանակ խորենացու «Ողբ հայրենասիրի» տողերը, որոնք հիշեցնում էին ընթերցողներին սուլթանական Թուրքիայում և շահական Պարսկաստանում հայ ժողովրդի ճնշված և ծայրաստիճանի աղքատ վիճակի մասին:

Կենսագրության վերաբերյալ նյութերի բացակայությունը թույլ չի տալիս լիովին ճշտելու ազգային ազատագրական պայքարին Վազանովի մասնակցության հարցը: Այնուամենայնիվ պարզ է, որ նա, որպես զինվորական, լազարեհի հովանավորության տակ էր: Խորենացու «Ողբ»-ի ռուսերեն թարգմանությունը Վազանովը նվիրել էր Եկատերինա Իվանովնա լազարեհային: Վազանովը սերտ կապված էր ուրեմն լազարեհի և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանցի հետ և վաշելում էր նրանց բարի հովանավորությունը: Նրանց օժանդակությամբ Վազանովը Պետերբուրգում հրատարակեց հրեղ-

կահայ գաղութի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Մադրասի Շահամիր Շահամիրյանի «Հայոց պատմության» ռուսերեն թարգմանությունը:

Իսրայել Օրին արևմտահայ ազատագրական շարժման առաջին գործիչներից մեկն էր, որը պատրաստելով ազգային ազատագրական պայքարի ծավալուն ծրագիրը՝ կապ հաստատեց Պեսոս Ա-ի հետ, Ռուսաստանի օժանդակությամբ և աջակցությամբ վերականգնելու հայոց պետությունը: Իսրայել Օրունց հետո ասպարեզ է իջնում Հովսեփ Էմինը, ԺԸ դարի 60-ական թվականներին: Էմինը հնդկահայ էր: Նա երիտասարդությունը անցկացրեց Լոնդոնում, որտեղ ջանասիրությամբ պատրաստվում էր իր ապագա գործունեությանը: 1759 թվականին հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ վերջապես նրան հաջողվում է այցելել Հայաստան, Վրաստան, ուր ծանոթանում է Հերակլ Թադավորի հետ, և պատրաստում նրա հետ միասին Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրման նախագիծը: 1761 թվականի նոյեմբերին Էմինը գալիս է Պետերբուրգ, մտադրություն ունենալով անմիջապես կապ հաստատել ռուսական կառավարության հետ: Էմինն ուներ քաղաքական մեծ նպատակներ, բայց նրա փորձերը հաջողություն չունեցան: Նա վերադարձավ իր հարազատների մոտ Հնդկաստան և մահացավ 1809 թվականին:

Հնդկահայ գաղութը առաջացել է ԺԸ դարում Պարսկաստանում և Թուրքիայում հայերի ճնշման և հարստահարման պատճառով: Աղվանների, Իսպահանի և Նոր-Ջուղայի վրա կատարած արշավանքների հետևանքով է՛լ ավելի ուժեղանում է հայերի գաղթը Հնդկաստան: ԺԸ դարի երկրորդ կեսում իրենց մշակութային-քաղաքական նշանակությամբ աչքի էին ընկնում Մադրասի և Կալկաթայի հայ գաղութները: 1799 թվականին Մադրասում լույս տեսավ առաջին հայկական պարբերական հրատարակությունը՝ «Ազդարար»-ը: 70-ական թվականներին նույն տեղում կազմակերպվեց հայ հայրենասերների խմբակը: Այդ խմբակից է դուրս եկել Շահամիր Շահամիրյանը, որի գործունեությունը սերտորեն կապված է ԺԸ դարի վերջին տասնամյակում հայ ազգային ազատագրական պայքարի հետ:

Ռուսաստանում ապրող հայերի կապը Հնդկաստանի գաղութի հետ ավելի շուտ էր հաստատված, բայց ավելի կանոնավոր և ամուր դարձավ այդ կապը ԺԸ դարի 80-ական թվականներից: Շահամիրյանը Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանցի հետ նամակագրակցություն ուներ: Շահամիրյանը խոշոր հարուստ և ազատագրական շարժման նշա-

նավոր ներկայացուցիչ էր: Նա հեղինակն էր «Ռոտգայթ փառաց» աշխատության, որը հանդիսանում է պատմական ուսումնասիրություն, պատմական-տնտեսական առաջաբանով և ապագա հայոց պետության սահմանադրական սկզբունքների շարադրանքով: Այդ ուսումնասիրությունը լույս է տեսել Մադրասում, որտեղ էլ Շահամիրյանը հրատարակեց նաև «Հայոց թագավորության պատմական աշխարհագրական համառոտ նկարագրությունը»: Ժամանակին այդ գրքի մեկ օրինակը ուղարկվել էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանցին, որն իր կողմից ներկայացրեց այն Պոտյոմկինին, որի կարգադրությամբ էլ Պետերբուրգում հրատարակվեց Շահամիրյանի գրքի ռուսերեն թարգմանությունը, Վ. Վազանովի թարգմանությամբ: Թարգմանիչը իր աշխատությունը նվիրել էր Եկատերինյան ժամանակի ամենանշանավոր գործիչներից մեկին՝ ֆելդմարշալ Գ. Ա. Պոտյոմկին-Տավրիչեսկուն:

Գրքի առաջին էջերի վրա գրված վեց տողանի բանաստեղծության ձևով արտահայտվում են հեղինակի՝ ինչպես հայ ժողովրդի պայծառ հույսերը ապագայի նկատմամբ, Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Առաջաբանում Վազանովը խնդրում է ընթերցողների ներողամտությունը իր թարգմանության մասին, նշելով, որ ինքը օտարերկրացի է և ինքնորոշյալ աշխատանքով տիրապետել է ռուսաց լեզվին:

Շահամիրյանը «Հայոց պատմության» թարգմանությամբ պարագլխիս ունեցել է լավ օգնականներ, խորհրդականներ, որոնցից մեկը եղել է Մակար Բոգդանովիչ Մանիչարը, իսկ մյուսը՝ Հայաստանից ժամանած Ստեփան Պոպովը: Պաշտոնական փաստաթղթերից հայտնի է, որ Ստեփան Պոպովը եղել է թարգմանիչ և միջնորդ էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Պետերբուրգի միջև: Պաշտոնական նամակագրության մեջ Պոպովին երբեմն անվանում են «Արարատյան դեսպան», իսկ ինքը ստորագրում էր «Հայոց սարկավազ Ստեփան Սահակովի որդի Պոպով»: Նա երբեմն լինում էր Պետերբուրգում կաթողիկոսի հանձնարարությունները կատարելիս: Նա, ըստ երևույթին, զգալի օգնություն է ցույց տվել Վազանովին՝ թարգմանության գործում: Հատուկ ուշադրության արժանի է Վազանովի երկրորդ օգնականը՝ Մակար Մանիչարը: Նրա իսկական անունն է Մարգար Աստվածատուրի Մանուչարյան: Նրա մասին կենսագրական որոշ տեղեկություններ պահպանվել են Ղուկաս կաթողիկոսի նամակագրության մեջ: Մանուչարյանի նախնիները Երևանից էին: Շահաբասի արշավանքից հետո նրանք գաղթեցին Պարսկաստան, բնակվեցին Նոր-Ջուղա-

յում, այնուհետև տեղափոխվեցին Ռուսաստան: Սկզբից ապրում էին Աստրախանում, Ավելի ուշ Մարգար Մանուչարյանը իր եղբայրների՝ Մկրտչի, Փիլիպոսի և Հովհաննեսի հետ տեղափոխվեց Պետերբուրգ, որտեղ «Մոսկովյան» թաղում հիմնեց մետաքսագույպաների և ձեռնոցների գործարանը: Մանուչարյանը ոչ միայն հարուստ արդյունաբերող էր, այլ նաև Պետերբուրգի հայկական մշակութային գաղութի երեւելի ներկայացուցիչ, գործունե մասնակցություն էր ցուցաբերում նա պետերբուրգյան հայ գաղութի բոլոր ձեռնարկություններում: Ըստ որում իր մասնակցությունը չէր սահմանափակվում միայն խոշոր զբաղմունքներով, այլ անձամբ մասնակցում էր զանազան մշակութային կազմակերպություններին և ձեռնարկություններին: Մանուչարյանը օժանդակեց նաև Խալդարյանին՝ հայկական տպարան հիմնադրելու գործում Պետերբուրգում: Նա օգնեց նաև Վազանովին՝ Շահամիրյանի պատմական ուսումնասիրությունը ռուսերենի թարգմանելու աշխատանքներում: Ի վերջո նա էր նաև Աստրախանում հայկական դպրոցի կազմակերպման նախաձեռնողը:

ԺԸ դարի 70-ական թվականներին Աստրախանում բացված հայկական դպրոցը մասնավոր ուսումնական հաստատություն էր, որտեղ սկզբնական ժամանակաշրջանում սովորում էին թվով քիչ առևտրականների զավակներ: Դպրոցը ի վիճակի չէր ապահովելու սանիկների բազմակողմանի զարգացումը: Սկզբնական շրջանում Աստրախանի դպրոցը չէր էլ դնում իր առաջ լայն կրթական խնդիրներ: Նա տալիս էր աշակերտներին նվազագույն անհրաժեշտ գիտելիքներ՝ գլխավորապես առևտրական գործերով զբաղվելու համար: 1776 թվականին Աստրախանում գոյություն ունեին արդեն հայկական ոչ մեծ գիշերօթիկ դպրոցներ:

Հայկական դպրոցի կազմակերպման հարցը նորից ծագեց 80-ական թվականներին: Այդ մշակութային ձեռնարկության նախաձեռնողը Մակար Մանուչարյանն էր: 1782 թվականին Մանուչարյանը դիմել է Պետերբուրգի Գիտությունների ակադեմիային՝ աշակցություն և օգնություն խնդրելով Աստրախանի ապագա հայկական դպրոցի համար ծրագրեր կազմելու: Ծրագրերի նախագիծը կազմեց Պետերբուրգյան Գիտությունների ակադեմիայի քարտուղար Յակով Շտեյխնայն պարոնական է 8—15 տարեկան համաձայնության համար քառամյա ուսումնարանի մանրամասն պլանը: Աշակերտները անցնելու էին աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, ընդհանուր պատմություն, բնագիտություն և օտար լեզուներ, Աստվա-

ծաշունչը մայրենի լեզվով, ինչպես նաև ռուսերենով, գերմաներենով և ֆրանսերենով:

Մրազրում հատուկ ուշադրություն է դարձվում տեխնիկական առարկաներին և պրակտիկ պարապմունքներին, որով այդ ծխագիրը մոտենում էր ապագա ռեալական ուսումնարանների ծրագրին:

Աստրախանի դպրոցը, ինչպես որ նա ներկայացված է այդ ծրագրում, նշանակալից մի քաջ առաջ էր Ռուսաստանի հողի վրա մինչև այդ եղած հայկական ուսումնական հաստատությունների պատմության մեջ: Նա հետապնդում էր լայն կրթական նպատակներ: Աստրախանի հայկական դպրոցը, սակայն, երկարատև գոյություն չունեցավ: ԺԸ դարի վերջում հանդես է գալիս մեկ նոր անձնավորություն ևս՝ Մակար Խոճենց՝ որի գրական գործունեությունը սերտորեն կապված է պետերբուրգյան հայ մշակութային գաղութի հետ: Խոճենցի իսկական անունն էր Գեղամյանց Մարգար Զաքարի, երևանցի: Ավելի ուշ ընտանիքով տեղափոխվել էր Զմյուռնիա, որտեղ անգլիական դեսպանի մոտ թարգմանչի պաշտոն էր վարում: Նա գիտնականի համբավ ուներ, ազատ տիրապետում էր մի շարք օտար լեզուների՝ իտալերենի, ռուսերենի, թուրքերենի, պարսկերենի, արաբերենի: Նա պետերբուրգյան հայկական գաղութի հետ հաստատել էր մշակութային կապ, հատկապես Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանցի հետ, և շուտով թողնելով Զմյուռնիան տեղափոխվեց Պետերբուրգ: Խաղաղության տպարանի նոր-նախիջևան տեղափոխվելուց հետո Խոճենցը դառնում է Արղությանցի գործունյա օգնականներից մեկը: Խոճենցը Պետերբուրգում թարգմանում է Ֆենելոնի «Տելեմակի արկածներ» բարոյախո-

սական վեպը և 1794 թվականին Արղությանցի աջակցությամբ հրատարակում է այն: Խոճենցը թարգմանում է նաև ԺԶ դարի աղբյուրեջանական հանրածանոթ բանաստեղծ Ֆիզուլու «Վարդն ու սոխակը» արևելյան վեպակը, և ապա այն թարգմանում ֆրանսերենի և իտալերենի: 1817 թվականին Խոճենցը մասնակցում է նաև պետերբուրգյան Ս. Գրոցընկերության Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության աշխատանքներին:

Դեռևս գրված չէ Պետերբուրգի հայկական մշակութային գաղութի պատմությունը: Նրա առանձին ներկայացուցիչների համառոտ բնութագրերի ու գործունեության մասին եղած փաստերը և տեղեկությունները դեռ բավական չեն լրիվ և ստույգ կերպով որոշելու գաղութի կազմը և նրա նշանակությունը՝ հայ ժողովրդի մշակութային վերազարթոնքի ընդհանուր բարդ պրոցեսի մեջ: Մի բան միայն որոշակի կարելի է ասել, որ ԺԸ դարի Պետերբուրգը շատ կարևոր տեղ է գրավում հայ ժողովրդի լուսավորության պատմության մեջ: Այնտեղ, հենց Գիտությունների ակադեմիայի պատերի մեջ, մշակվում էր ռուսական հողի վրա ապագա առաջին հայկական դպրոցի ծրագիրը: Այստեղ էր հիմնված հայկական առաջին տպարաններից մեկը: Այստեղ հրատարակվեց Գ. Խաղաղության բառարանը և Կ. Սաֆարովայի «Այբբենարան-բառարան» գիրքը, որոնք վկայում են այն աճող հետաքրքրության մասին, որը զգացվում էր այն ժամանակվա հայ հասարակության մեջ ռուսաց լեզվի նկատմամբ, որպես հայ ժողովրդի Ռուսաստանի հետ հետագա մշակութային կապի ամրապնդման կարևորագույն գործոնի:

